

TOMÁŠ TRNKA ALEBO ZÁHADA VEDOMIA A POZNANIA

MICHAI. BARTKO, Bratislava

Filozofia nevychádza z Descartovho, "Cogito, ergo sum". Človek si je vedomý svojej existencie bezprostredne, život cíti a žije seba samého. Naopak: filozofia sa rodí zo zmyslu ľudského života. Ľudská existencia cíti tajomstvo svojho odôvodnenia, prečo človek žije a prečo umiera. A tento zmysel ľudského života sa snaží poznať. A pretože sa človek líši od zvieratá kultúrou, ústredným problémom filozofie je záhada vedomia, záhada účelu a zmyslu ľudskej kultúry a jej vzťahu, na jednej strane, k životu ľudstva, a na druhej strane k ostatnej prírode a ku kozmu.

Tomáš Trnka, 1920

Esej nie je nijaká "náladovka", ako sa mnohí vedci domnievajú, ale živý poznávací a prítlačivý pohľad na samu podstatu veci a jej problému. Analogicky môžeme povedať, že riešenie *záhady vedomia a poznania* nie je len psychologická a filozofická téza, ale samotná podstata filozofie, jej noetického základu a etického zavŕšenia. Aj český filozof prvej polovice nášho storočia Tomáš Trnka je autorom viacerých kníh: *Cesty filozofie a vědy* (1919), *Moderní filosofie v slepé uličce* (1924), *Člověk a jeho dílo* (1926), *Člověk a svět* (1929), *Člověk a věčnost* (1940), v ktorých sa zaoberá čiastkovými otázkami vzťahu ľudského života a sveta, tvorby človeka a zmyslu jeho diela, otázkami životnými a filozofickými, ale, ako sa domnievame, tieto čiastkové problémy musel založiť na hlavnom mysliteľskom probléme každého mysliteľa, ktorým je otázka záhady vedomia a poznania, noetiky ako mysliteľského základu, bez ktorého nevykvitne jeho kvet ako z koreňa, jeho riava ako z prameňa, etika a jej blahodarnosť pre život človeka a ľudstva v každom čase.

Kniha *Záhada vědomí a poznání* (1920) je preto Trnkovou gruntovnou knihou, ktorej podstata a zmysel trvá v ľudskom myslení. Ako mu je vedomie "vyžarovaním zmyslu života", tak všetky myšlienkové odkazy ľudstva žijú a trvajú touto filozofickou axiómou. Ak si pritom ešte uvedomíme Trnkov zámer: "Budem sa v tejto knihe zaoberať najstrašnejšou, najtemnejšou záhadou, ktorá sa filozofovi naskytá, záhadou vedomia a ľudského poznania", zistíme, aká odvaha ho musela sprevádzať. Je to počin filozofa na širom mori, takýto: "Myslíte si stroskotanca uprostred nesmiernych pláni vód a priznajme mu ešte výhodu, že sa drží kusa trámu, ktorý zostal z rozbitej lode. Ale

vôkol nedohľadné more, more, more a odnikiaľ neprichádza spása. Takým stroskotancom je filozof, ktorý rieši záhadu vedomia. Čím ju rieši? Svojím vedomím! Vedomie je záhada, je neznáme X. Ak filozof rieši toto X zase vedomím, rieši ho tým istým neznámym X." Takto stojí otázka vedomia, záhady záhad. Podľa autora "ústredný problém filozofie. "Obrazne to znamená, že sa stroskotanec chce zachrániť uprostred mora. Toto zachránenie podniká noetika. Noetika ako náuka o myslení a poznaní učí stroskotanca plávať." Keď sú problémy vymedzené, môžeme sa vydať na cestu...

"Narodilo sa dieťa - budúci Beethoven," začína svoju cestu Trnka. "Dieťa rastie, dospieva a s jeho rastom kľíči a rozvíja sa vedomie a silnie: Beethoven tvorí svoje diela, potom Beethoven starne a umiera. Čo je Beethovenovo vedomie? Odkiaľ vzniklo? Kde sa vzalo vedomie u dieťaťa? A pri smrti ako a prečo zaniklo? Čo sa deje s vedomím pri umieraní? Aby som sa mohol pokúsiť o riešenie záhady vedomia, budem najprv postupovať podľa terajších výsledkov a metód noetiky. Potom opustím jej pôdu tam, kde sa noetika končí, pôjdem ďalej, pretože desivá záhada ma ďalej trýzni a musím si nájsť odpoveď subjektívne platnú aspoň pre seba." Musím si nájsť odpoveď. To je induktívne záväzná a deduktívne dobrodružná. Ak si čo len uvedomíme jeho psychologické a dejinno-filozofické východisko, nie od Adama, ale moderné! Psychologicky takto: Čo je vedomie Beethovenovo? Pred Beethovenovým narodením ho nebolo. Keď Beethoven umrel, stratilo sa i jeho vedomie. Ale ostal výtvor jeho vedomia! Trnka sa domnieva, že "vedomie je čosi subjektívneho, čo trvá od narodenia až do smrti." Nie je descartovec, lebo jemu filozofia nevychádza z "Cogito, ergo sum" ako z nezvratnej istoty, z ktorej sa počína filozofovanie, ale jemu je vedomie človeka "späté s jeho životom, jeho život je nositeľom jeho vedomia." A keďže sa moderná filozofia začína Kantom, aj on, Trnka, rieši kantovský problém humovského empirizmu a leibnizovského racionalizmu ako historických reminiscencií pre svoju cestu. Už v tomto východiskovom bode je empirik, keď svoju noetiku zakotvuje: "I domnieva sa teda empirizmus, že vedomie treba redukovať na skúsenosť, ktorú človek získava za svojho života; vedomie že je súhrn jeho životných skúseností." Život a jeho skúsenosť, hromadená za života, sú teda nositeľmi vedomia človeka. A keďže racionalizmus verí, že sa Beethoven zrodil zo svojich rodičov, predkov, takže jeho vedomie je pokračovaním vedomia jeho rodičov, predkov, národa, ľudstva, prírody, oduševnením prírody oduševní vesmír, vedomie Beethovenovo je mu časťou vedomia celého kozmu.

Už sme naznačili, že Trnkovi je počiatok riešenia záhady vedomia empirický. Človek je bytosť prírodná, je vklinený do sveta, z ktorého nevojde do ľudského duševného vnútra nič, čo by neprešlo telesnými, zmyslovými bránami. Zmyslami poznáva svet, stavia si myšlienkovú budovu. Nech sa vnímanie deje akokoľvek, už či Demokritovými odlupujúcimi sa obrázkami z večí, ktoré zachycuje oko, alebo Aristotelovou vnímacou schopnosťou, ejakciou, či modernou slaboprúdovou energiou, môžeme povedať, že telesné zmysly umožňujú styk človeka so svetom, s jeho okolím. Takto prichádza vonkajší svet do nášho vedomia zmyslami. "Prvé dáta," píše Hume, "ktorými je dané myšlienkové bohatstvo človeka, sú zmyslové počítky, z ktorých sa potom asociatívne skladajú predstavy a idey a celý myšlienkový svet." Ak neskĺzneme z tohto senzualistického základu vnemu, sme na pevnej noetickej pôde. Vyhňeme sa subjektivismu rovnako ako metafyzike, ktoré len mätú našu myseľ. Kant ako Humov pokračovateľ vychádza tiež zo subjektu, z osoby človeka. Človek stojí uprostred prírody, ktorú vníma. Pozná svet iba

pomocou svojich zmyslov. "Všetko naše poznanie," píše Kant a dostáva sa o krôčik ďalej, "sa počína zmyslami, ide odtiaľ k rozumu (Verstand) a končí sa v ume (Vernunft)." Ak ponecháme "um" Kantovmu transcendentalizmu, ostáva nám rozum ako počítka spracováajúca ľudská schopnosť. Počítok spätý s vedomím je vnem. Kant neznižuje svet javov na subjektívny prelud ako Hume a Berkeley, ale verí v existenciu sveta mimo nás. Pôsobenie predmetu na predstavováciu schopnosť sa teda dostáva do vedomia, do rozumu. Príroda má za existenčné formy čas a priestor. "Vedomie je časťou prírody," vykladá Kanta Trnka. "Teda vedomie, rozum intuitívne mení si svoje existenčné formy čas a priestor na formy nazeracie, pretože rozum je rozumom, orgánom poznania, nie vecí. Kde sa formy čas a priestor ako existencie tavia na formy názorové, zmyslové počítky sú tak, ako keď sa elektrický prúd taví v oblúku na svetlo." Kant teda podľa Trnku priznáva času a priestoru empirickú realitu, v rámci ktorej poznávame svet a jeho javy. Neznižuje svet javov na svet číreho preludu ducha, a tak ak vravím, že v priestore a v čase predstavujem svoj názor na predmety a javy vo svete, to, že si ich myslím, ako sa mi javia, neznamená, že by tieto javy boli čírym preludom. Je to preto, že i pojmy, do ktorých ich ako skúsenostných a zmysluplných odievam, oddelené od svojich empirických podmienok, sú prázdne. Pravda je potom súhlas predstavy s objektom podľa zmyslovej skúsenosti a rozumových nazeracích foriem. Je preto omyl domnievať sa, že podľa Kanta "rozum predpisuje zákony prírode". Naopak, podľa neho rozum človeka je časťou všesvetového rozumu, a preto ako časť môže poznávať prírodu iba relatívne, iba povrch vecí. Ak ostaneme pri "povrchu vecí" a neprijmeme Kantovu teóriu o "apriórnosti ducha", ktorého časťou je rozum, takže ich zákony splyvajú, dôjdeme k záveru, že pod tento povrch preniká veda, takže zákony prírodné a zákony vedecké sa stretávajú, a tak objavujú podstatu vecí. Javom sú potom podľa Trnku "skúsenosti, nadobudnuté životom, vecou osebe pri rozume je samotné jadro vedomia, ďalej nedefinovatelné". Takto "zoskúsenostený" Kant by sa dopracoval až k "jadru vedomia". Je jasné, že toto je jadro poznania, svetlo pravdy a zákonitosti dejov. Musíme sa uspokojiť tým, že toto svetlo svieti bez ohľadu na "jednotný poriadok svetového vedomia, v ktorom je vedomie človeka iba vrcholným, najpresnejším článkom". Takto poznávame svet, nielen berkeleyovské predstavy o svete, ktorý by bol iba mojím výmyslom.

Pokračovaním Huma a Kanta v Nemecku je Machov a Avenariov empiriokriticizmus, v Anglicku Spencerov evolucionizmus, v Amerike Jamesov relativistický pragmatizmus, vo Francúzsku Bergsonov pragmatizmus metafyzický. Všetky tieto smery súvisia a podávajú biologicko-pragmatický pojem vedomia. Všetky majú spoločné toto: duševné a myšlienkové bohatstvo človeka spočíva v zmyslových počítkoch, vo vnemoch, ktoré sú objektívne. Ležia skôr mimo nás ako v nás. Tým prekonávajú preludy ducha a skepsu v poznávaní predmetov a javov objektívneho sveta. Kladú si otázku: ako je možný vzťah človeka k prírode, styk medzi bytosťami a vecami a ako človek vníma. Hume a Kant rozbili statiku "substancie" totožnej s Bohom, s Leibnizovými monádami, večnými to entitami, nejstevujúcimi v čase a v priestore, a pohrúžili sa do panteizmu, ešte aj Spinozovho. "Preto najzákladnejším predpokladom všetkých noetických smerov, ktoré z Kanta vychádzajú, je postulát ustavičnej zmeny v prírode. Formuluje to Kleinpeter: 'Herakleitovo πάντα ρει platí dnes ako dogma vedy'. Príroda je more vôd, osoby, veci sú vlny na hladine. Styk medzi nimi umožňuje pohyb."

A tak empiriokriticizmus tvrdí, že stereotypný, absolútne trvajúci svet nejestvuje, príroda nie je ničím pevným, vynárajú sa stále nové a nové skutočnosti, zdanlivá trvanlivosť spočíva len v kontinuite, v zmene, veci sú také, ako sa nám javia, a neskrývajú v sebe nič tajomné, sú to molekuly, atómy a ich elementy, tvary a farby, neskrývajú nijakú substanciu, ktorá by mala zvláštny filozofický význam. "Človek je subjektom voči prírode ako objektu," hovorí Avenarius a Petzoldt dodáva: "Objekt nemožno konštruovať zo subjektu." A keďže nielen ja myslím, ale aj čosi vo mne myslí, subjekt sa stáva objektívnou časťou prírody. To ona v ňom myslí. Jednota s ňou je domnelá pravda čiže zhoda subjektívneho predstavovania a objektívneho bytia, ako si myslí Simmel. "Keby som mal túto definíciu subjektu, osoby, jedinečnosti 'ja' graficky načrtnúť," uzatvára túto teóriu Trnka, "urobil by som tak ako dieťa a čmáral by som po papieri: jednotlivé čiary a úsečky - to sú empiriokriticistické elementy ako pohyby, počítky. Keď sa však čiary pretínajú a v pretínajúcich sa stredoch zhromažďujú v komplexy, uzly, osi, vzniká ja, vzniká individuum a vec. Takto tiež akiste čmára príroda, robí zväzky niekoľkých elementov a vznikajú veei, ktoré sú zasa v kontakte s inými komplexami, a takto sa realizuje styk človeka s okolím." Ak je vnímanie späť s procesom na mojej sietnici, je teda osobným, psychickým elementom. Ak je súčasťou prírody, sveta a jeho javov, má v sebe objektívnu zákonitosť. Svet je teda poznateľný. A to aj v tejto ich Machovej jednote: "Nevidím teda nijaký protiklad medzi psychickým a fyzickým, iba jednoduchú identitu vo vzťahu k týmto elementom. V zmyslovej sfére môjho vedomia je každý objekt zároveň fyzickým i psychickým." Styk vedomia s vonkajším svetom zmyslami sa tu dopĺňa aj vedomosťami o svete a jeho javoch. Takto sa zachycuje menlivá príroda "v zmyslovej sfére môjho vedomia". Z tohto tvrdenia vychádza biologizmus, ktorý tvrdí, že nositeľom vedomia je biologický život, a stretáva sa s Trnkovým názorom, že život je nositeľom vedomia.

A tu sa nám vynára myšlienka vývoja. Rozvíja sa embryológia, študujú sa nervy, svaly a verí sa "vo fluktuáciu duchovnej činnosti ich prostredníctvom". Tieto učenia zavŕšil Weissmann jednotiacou myšlienkou "o nesmrteľnosti zárodočnej plazmy". Život sa prelieva zo zárodka do zárodka. Dieťa je pokračovaním zárodočného semena otcovského a materského do minulosti a celý organický svet je späť do celku. "Tento život, táto živá nesmrteľná bunka je nositeľom vedomia," píše Trnka. Žiť, to znamená eo ipso mať vedomie. Haeckel sníva dokonca o "bunkovej duši". Vedomie človeka je potom završením vývoja, ktorý sa udial a deje sa "od jednoduchej protoplazmy cez rastliny a zvieratá až k človeku". V tomto procese dedíme aj nadanie, aj vedomie. Život sa dedí z druhu na druh, so životom tiež vedomie, teda vývoj duševného prvku, ktorý charakterizuje druh. "Domnievam sa," píše Reinke, "že niet inej alternatívy ako dôkaz inteligencií onými inteligentnými silami, ktoré som zhrnul abstraktne ako svetový rozum." Driesch chápe duševnosť, vedomie "ako slobodnú vôľu tvorby v prírode, demokraticky ju rozlieva po organizmoch a robí ju nezávislú od boha". Nazýva ju aristotelovsky entelechiou, ktorá je "vedomým poriadkom v organickej prírode, jadrom vedomia a základom dedenia". Ak tieto výroky zbavíme metafyzickej "šupiny", dostaneme biologický základ vedomia. Spencer líči rozvoj vedomia od jednoduchej zárodočnej plazmy cez diferencované organizmy rastlín, nervový systém zvierat až po rozumovú činnosť človeka. Pragmatizmus je takto pokračovaním biologizmu, k teórii ktorého pridáva James: "Čistou skúsenosťou nazývam pôvodné prúdenie života predtým, ako

bola skúsenosť skategorizovaná reflexiou", pričom vývoj vedomia kráča zároveň s vývojom fyzického organizmu. Pravdivý je prúd života. "Naše vedomie," vraví Fechner, "súvisí s ďalším duševným okolím." Takto sa vedomie stáva križovatkou, osou, v ktorej sa v dejinách stretávajú najrozličnejšie cesty. V tom je záhada pamäti a poznania. V tomto zmysle môže byť vedomie podľa Trnku "až výsledkom svetového diania". Obrázne povedané, vedomie "tryská z jadra skutočnosti, z vlniacej sa skutočnosti a jeho cieľom je konanie". Noetika ústi teda do etiky.

Ocitli sme sa pri otázke: Ako je možné poznanie? Vieme, že cieľom poznania je konanie-koncov pevné a nezmeniteľné zachytenie nezmeniteľnej pravdy. To je cieľ, ale blížime sa k nemu len postupne. Podľa pragmatizmu aj Bergsona "ide o súlad človeka s ostatným prúdom života". Poznanie má teda praktický cieľ, ktorý má etický zmysel. "Prvou úlohou logického myslenia" aj podľa skeptického Vaihingera "je prax, logická funkcia slúži sebazáchove." Nezabúdajme, že náš predstavový svet je produktom skutočného sveta, nie obrazom domnelého "súčna", "svetového ducha", "monády", ktorá nejestvuje v čase a v priestore a je vraj večná. Preto poznávame, nevytvárame ilúzie a zároveň prakticky poznáme. Bergson chápe ľudskú osobnosť "z jej tvorivého vývoja", v ktorom tvorí a poznáva. osobnosť ustavične rastie a bez prestania dozrieva. Tým vytvára samu seba a zo svojho tvorivého zriedla. Okrem toho každá bytosť je unášaná prúdom času celej skutočnosti, ktorá sa rúti vpred. "Existuje vonkajšia, a predsa nášmu duchu priamo daná realita. Touto realitou je pohyblivosť." Bergson túto realitu aj dokazuje: "Nik nemôže vážne popierať, že existuje skutočný pohyb: keby to tak nebolo, nič na svete by sa nemenilo a predovšetkým nemohli by sme pochopiť, čo znamená vedomie, ktoré máme o svojich vlastných pohyboch... I najnižší organizmus je ešte do takého stupňa vedomý, do akého je vedomie pohyblivý. Lebo pohyb je nesporne samotná realita." Ak je tento pohyb tvorivý, prináša stále niečo nové, je zároveň minulosťou, ktorá sa rúti do budúcnosti a obsahuje v sebe pamäť. Ak sa podobá ustavične sa opakujúcej prítomnosti, je to pamäť len spomínajúca." Vedomie je Bergsonovi synonymom vynachádzania slobody vo svete: "Zaiste že je život, ktorý sa rozvinul na povrchu našej planéty, pripútaný k hmote. Keby to bolo čisté vedomie, alebo lepšie povedané nadvedomie, bola by to čistá tvorivá aktivita. Je však pririeknutá k organizmu, ktorý podlieha všeobecným zákonom neživej hmoty. Ak sú naše analýzy exaktné, je to vedomie, alebo lepšie povedané nadvedomie, ktoré je na začiatku života. Vedomie alebo nadvedomie je raketa, ktorej zaschnuté škváry padajú ako hmota; vedomie je tiež to, čo ostáva z rakety, keď preniká a zapaluje organizmy. Ale toto vedomie, ktoré je túžbou po tvorení, sa objavuje len tam, kde je možné tvorenie. Usína, ak je život odsúdený na automatizmus." No a tvorivé vedomie, v ktorom pracuje úsudok, rozvaha a rozum, prináša poznanie, pretože telo ako hmota je nástrojom vnímania i myslenia, ktoré poznávajú realitu sveta a jeho javy.

"Stojím v záhrade," uzatvára tento problém Trnka, "a dívam sa, ako padajú jablká zo stromu. Hume sa domnieva, že tu ide o vzťah skutočnosti (jablák) a poznania. Má pravdu Hume, a predsa zasa nemá! Ak vidím padat jablká, môj pohľad je už duševným aktom, je už poznaním. A povedzme, že nám ide o spomienku na padanie jablák. Teda: vzťah medzi skutočnosťou a poznaním treba ešte užšie uviesť na vzťah medzi myslením a myslením, poznaním a poznaním, vedomím a vedomím." Ako si teda vedomie uvedomuje samo seba? Kauzalita bola posledným výsledkom Humovým. Ako sa javí

kauzalita, keď si vedomie uvedomuje samo seba? Bergson z toho vyvodzuje: "Princíp identity je absolútnym zákonom nášho vedomia: vraví, že čo je myslené, je myslené v okamihu, keď myslíme; a absolútna nutnosť tohto princípu spočíva v tom, že spája nie budúcnosť s prítomnosťou, ale len prítomnosť s prítomnosťou; vyjadruje neochvejnú dôveru, ktorú vedomie pociťuje k sebe tak dlho, pokiaľ, verné svojej úlohe, sa obmedzuje na to, aby konštatovalo aktuálny stav duše." Okruh dokazovania sa uzavrel: z neho vyplýva istota vedomia a poznania bez metafyzických ilúzií, poznania skutočného a v dejinách myslenia postupného.

Filozofia sa potom rodí z uvedomenia si a z poznania "zmyslu ľudského života". Trnka doslova hovorí: "Vedomie je vyžarovanie zmyslu života." Čo som, odkiaľ som vyšiel, ako a prečo žijem a kam idem? Vedomie, myslenie je teda nie apriórne, ako sa domnieval Descartes a po ňom racionalizmus, ani nie aposteriórne, nadobudnuté v priebehu života skúsenosťami, ako si myslí empirizmus a realizmus. Vedomie nie je červená niť, ktorá sa dedí, ani náhodný zhluk skúseností. Je to zákonný vzťah medzi životom a jeho prúdom, riečiskom: "Vedomie je šumenie života, šumenie v každom okamihu iné, a predsa súhlasné so životom." Vidíme, že do tohto "obrazného" vyjadrenia Trnkovo frklo nemálo z Bergsonovho štetca. Vedomie je aj zrod, aj skúsenosť, aj cit a rozum, dodávame, ktoré sa vynárajú v priebehu života a v styku človeka so svetom, ba i s kozmom. Ak je jeho zrod záhadný, priebeh sa dá dokonca aj zmapovať. Je to pojem komplexný a dialektický. Komplexný v tom zmysle, že sa musí brať vo vývoji a za účasti všetkých okolností, zdedených i získaných, a to ako nositeľ života, jeho skúsenostných a vzdelanostných atribútov. Dialektický preto, že je výtvorom zákonitého vzťahu "medzi životom a jeho riečiskom". Z tohto "vzťahu" sa vynára poznanie, vždy historicky podmienené, všelijako determinované, asymptoticky sa blížiace k pravde zmyslu života, sveta a kozmu. Čo som? Som snahou vedome poznať a ľudsky ušľachtilo konať. Som si vedomý svojej existencie, svojho života v prúde času, vecí a dejov. Som človek a ľudskosť je mojím znamením... Napokon zaznamenajme Trnkovo krédo: "Človek žije a život jeho štepí sa vo dve diela: v dielo mŕtve, zaryto mlčiace, ktorým je kyj, šíp, príbytok, socha, kniha, stroj. No a po druhé, človek rodí nový život. Život človeka žije, rastie a rast tento je ustavičným pohybom vpred. Čo je smrť? Rozklad tela v zemi je zasa už príprava na nový život. A človek tvorí zasa dve diela: dielo živé, ktorým je dieťa; a dielo mŕtve, ktorým je práca kultúrna. Obidve tieto diela tajomne súvisia. Kultúra je zrkadlo, ktoré si vytvoril človek preto, aby sa videl a našiel zmysel svojho života." Ak je vedomie vyžarovanie tohto zmyslu, poznanie je jeho kultúrne zviditeľňovanie a upresňovanie v určitých historických podmienkach a perspektívnych okolnostiach. V ňom sa zrkadlí zmysluplný život človeka a ľudstva. Takto je filozofia jedinečnou tvorbou vedľa vedy a umenia.

PhDr. Michal Bartko
Sibírska 60
831 02 Bratislava
SR